

Etninės grupės ir socialiniai kalbos aspektai

Vida Beresnevičiūtė

Straipsnyje aptariami kalbiniai socialinio dominavimo tarp etninių grupių aspekto, kalbos, kaip socialinių santykių raiškos priemonės, įtaka kasdieniam gyvenimui. Kalba yra integrali socialinio gyvenimo dalis, jos vartojimas – socialinio (at)pažinimo, klasifikavimo ir stereotipizavimo priemonė. Vartojamoji kalba yra viena iš Lietuvos etnines grupes diferencijuojančių kategorijų. Kasdien bendraudami esame jautrūs įvairiems akcentams, intonacijoms ir žodžiams. Simboline prasme kalba yra priemonė konkuruoti įvairiose socialinėse sferose. Mažuma, kalbanti su akcentu, jos kalbinis kapitalas yra mažiau vertingas mokykloje, darbe ir kituose socialiniuose santykiuose. Remiantis sociologų Pierre Bourdieu ir Willio Kymlickos teorinėmis išvalgomis bei antriniais empiriniais duomenimis, aptariami socialinių santykių aspektai, susiję su kitakalbių, kitaip kalbančių mažiau palankia situacija socialinėje erdvėje.

Dr. Vida Beresnevičiūtė, Socialinių tyrimų institutas, Etninių tyrimų centras, Saltoniškių 58, LT-08105 Vilnius, el. paštas: beresneviute@ktl.mii.lt

Šiandienos Lietuvoje daugeliui žmonių „etniniai santykiai“ neatrodo aktualūs. Oficialiojoje šalies retorikoje pripažįstama Lietuvos sėkmė sprendžiant klausimus, susijusius su etninių mažumų teisėmis, statusu (pilietybė, galimybė mokytis, komunikuoti mažumų kalbomis ir kt.), nedaug yra atvirų konfliktų, įtampų, kylančių etniniu pagrindu. Atidžiau panagrinėjus įvairių tyrimų duomenis, etniškumas išryškėja, veikia kasdieniame gyvenime tarpasmeninius santykius, atsispindi visuomenės nuomonėse, stereotipuose apie įvairias etnines grupes.

Socialiniai tyrėjai pastebi, kad viešosios kultūros erdvės vis labiau skaidosi pagal lytį, tautybę, kalbą, rasę ir socialinę padėtį (Tereškinas 2002: 14). Socialiniuose santykiuose etniškumas konstruojamas dviejose – savo (asmens) tapatumo ir tapatinimo iš šalies – atpažinimo plotmėse. Kasdieniauose veiksmuose ir pokalbiuose susipina subjektyvūs ir objektyvūs etniškumo kriterijai. Kaip aiškūs tautybės atpažinimo ženklai kasdieniame gyvenime iškyla žmogaus vardas, pavardė, jo kalba ar akcentas (Kasatkina 2003: 50). Įvairių etniškumo studijų autoriai teigia, jog kultūrinių tapatybių ir kultūriniai skirtumai vis dažniau

patiriami būtent kasdienybės plotmėje, nes, kaip ir kiti socialiniai konstruktai, jie naudojami kaip galios šaltiniai kasdienėje kovoje dėl socialinių pranašumų (Berking 2003: 256).

Kalba yra integrali socialinio gyvenimo dalis. Pasak Peterio Bergerio, ji atsiranda kasdieniame gyvenime ir ją nurodo pirmiausia. Ji visų pirma nurodo tikrovę, kurią valdo pragmatinis motyvas ir kuri laikoma savaime suprantama. „Kasdienis gyvenimas visų pirma yra gyvenimas su kalba ir dėka jos“ (Berger 1999: 55). Dauguma sąveikų kasdieniame gyvenime vyksta per neformalius pokalbius su kitais.

Daugelio tyrimų duomenys patvirtina, kad kalba, jos mokėjimas yra ypač svarbus etninio tapatumo elementas. Pavyzdžiui, 2000 m. atlikto „Naujojo Baltijos barometro“ reprezentatyvaus tyrimo anketoje buvo pateiktas klausimas „Kokias pareigas ir prievoles šaliai, Jūsų nuomone, turi atlikti kiekvienas Lietuvos gyventojas ir ar svarbu atlikti šias pareigas – tai būtina, dažniausiai būtina, dažniausiai nebūtina, ar visiškai nebūtina?“ Viena labiausiai vertinamų pareigų – būtinybė „išmokti valstybinę kalbą“. Šį būtinumą teigė 92 proc. respondentų; palyginimui – manančiųjų, jog būtina „laikytis įstatymų“, – 78 proc.¹ Išanalizavus Lietuvos pagrindinių dienraščių tekstus apie etnines grupes pasirodė, jog kalbinis aspektas ypač ryškus retorikoje apie etnines grupes (Beresnevičiūtė 1999).

Įvairių etninių grupių kultūriniai, antropologiniai skirtumai nėra tokie ryškūs, dauguma Lietuvos gyventojų savo išvaizda nelabai skiriasi, todėl galima teigti, kad kalba yra viena iš pagrindinių Lietuvos etnines grupes diferencijuojančių (ir klasifikuojančių) kategorijų, tai vienas pagrindinių etninių grupių bruožų, nurodantis esamas matomasias ir nematomąsias ribas, brėžiamas sprendžiant įvairias kasdienio gyvenimo problemas, pvz., renkantis vaikams mokymo įstaigą, ieškant darbo, pasirenkant gyvenamąją vietą.

Kita vertus, kalbos (kalbų) mokėjimas ir vartojimas tarp skirtingų etninių ir socialinių grupių skirtinguose santykių lygmenyse atspindi kalbinės fragmentacijos lygį, suponuoją prielaidas socialinei integracijai, sietinai su potencialiu dalyvavimu viešojoje erdvėje, žiniasklaidos vartojimu.

Straipsnyje pagrindinis dėmesys skiriamas socialiniams kalbinės sąveikos aspektams, susijusiems su kalbos, kaip vieno iš etniškumo kriterijų, asmens tapatumo dėmeniu, kurie bene ryškiausiai atspindi Lietuvos etninių grupių kultūrinius skirtumus. Aptariant valstybinės kalbos svarbą ir vaidmenį etni-

¹ „Naujojo Baltijos barometro“ tyrimas atliktas 2000 m. pavasarį Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje (projekto vad. prof. R. Rose, Centre for the Study of Public Policy, Strathclyde University, Škotija). Lietuvoje tyrimą atliko Visuomenės nuomonės ir rinkos tyrimų centras „Vilmorus“. Plačiau apie tyrimo projektą prieiga internete: <<http://www.balticvoices.org>>; pagrindiniai tyrimo duomenys: <http://www3.lrs.lt/pls/inter/www_viewer.ViewTheme?p_int_tv_id=2575&p_kalb_id=1> [žiūrėta 2003 11 08].

nėms grupėms santykiaujant privačiose ir viešosiose erdvėse, dėmesys kreipiamas į keletą visuomenėje stebimų tendencijų, susijusių su jautrumu kitaip kalbantiems, reakcija į kalbą bei tam tikromis gynybinėmis pozicijomis, kurios grindžiamos mažumų grupių ar užsienio kalbų neigiama įtaka daugumos visuomenės kalbai. Šios tendencijos svarstytinės etninių grupių socialinių santykių kontekste.

Kalbinė sąveika

Sociologine prasme kalbėjimo (kalbos) skirtumai nėra redukuojami į lingvistinius darinius. Šalia sąlyginai nekintančios kalbos dalies egzistuoja akcento, tarties, dikcijos, intonacijos ir kiti kalbėjimo ypatumai bei skirtumai, sukuriantys socialinę reikšmę ir susiję su įvairiais socialiniais skirtumais. Nors kalbinė sąveika yra komunikacijos santykis, kurio metu keičiamasi informacija, tačiau kasdieniame gyvenime kalba atlieka ir kitas funkcijas – suteikia išraiškos stilių, autoriteto, pozicijos ženklus, kurie vertinami, kategorizuojami. Kalbos vartojimas tampa socialinio (at)pažinimo, klasifikavimo ir stereotipizavimo priemone. Per kalbą suvokiame ir atpažįstame kitus, tipizuojame patirtį, vertiname aplinkinius asmenis ir jų veiksmus. Kaip pavyzdį galima paminėti, jog garsiai viešoje vietoje kalbantys skirtingų tautybių asmenys, pavyzdžiui, rusų ir romų (čigonų), sulaukia skirtingo aplinkinių dėmesio, nesvarbu kokia kalba tarpusavyje bendrautų – savo gimtąja ar lietuvių. Ši situacija rodo skirtingą socialinę reikšmę, priskiriamą tiek atskiroms etninėms grupėms, tiek kalbėjimo ypatumams.

P. Bourdieu teigia, jog socialinis kalbos vartojimas savo socialinę vertę įgyja dėl to, kad jis yra organizuojamas skirtumų (artikuliacijos, leksikos ar sintaksės) sistemose, kurios simbolinėje diferencijuojančių deviacijų tvarkoje reprodukuoja socialinių skirtumų sistemą. Tai atspindi tam tikrą stilių bei socialinių grupių hierarchiją. Minėti stiliai, skirtumai vertina ir yra vertinami. Taigi kalba gali būti interpretuojama kaip užimamos pozicijos socialinėje erdvėje (hierarchijoje) išraiška (Bourdieu 1991: 54).

Nagrinėdamas kalbos ir žinojimo reikšmę kasdieniame gyvenime, P. Bergeris pabrėžia išorinį kalbos faktiškumą ir teigia, kad socialinis kalbos poveikis yra prievartinis: „kalba išspraudžia mane į savo modelius <...> įvairiomis progomis privalau atsižvelgti į vyraujančius taisyklingos kalbos standartus net jei man labiau patiktų mano asmeniniai „netinkami“ standartai“ (Berger 1999: 56). Šiuo atveju kalbama ne tiek apie tiesioginę kalbos prievartą, kiek apie simbolinę prievartą, kuri yra daug subtilesnė, sunkiau pastebima ir atpažįstama. Plačiau prasme priskiriamas vardas ar apibūdinimas ne tik įvardija, bet ir formuoja bei įrėmina, tuo išreiškdamas savo galią. Taigi kalbinė sąveika yra ir visuomenėje egzistuojančių galios santykių išraiška, kalba kartu yra simbolinio kapitalo dalis.

Valstybinės kalbos dominantė

Daugelyje demokratišų valstybių yra tik viena valstybinė kalba, paprastai institucionalizuojama etninės daugumos kalba. Valstybinė kalba yra susijusi su nacionalinių valstybių, kaip politinio vieneto, formavimusi. Visi valstybės piliečiai privalo mokėti šią kalbą, kuri visų pirma reikalinga viešosiose sferose (valstybinėse institucijose, mokyklose, teismuose, žiniasklaidoje ir pan.). Vyksiant istoriniams ir politiniams procesams, tam tikra kalba ar jų grupė yra dominuojanti ir legitimi, o kitos kalbos ar dialektai eliminuojami ar paverčiami priklausomais nuo jos. Bendrinės kalbos norminimas taip pat susijęs su galimybe skirtingų šalies regionų gyventojams susišnekėti tarpusavyje. Pasak P. Bourdieu, dominuojanti ir legitimi kalba – tai pergalės kalba, laikoma savaimė suprantama. Viešosiose sferose ji tampa teorine norma, palyginti su visomis kitomis kalbinėmis praktikomis (Bourdieu 1991: 54).

Lietuvių kalbos kaip valstybinės įvedimas atkūrus nepriklausomybę buvo susijęs ir su kova dėl simbolinės galios, valstybės kūrimo. Tai buvo ne tik komunikacijos priemonė, bet ir tam tikrų mentalinių struktūrų formavimas ir performavimas. Taip pat tai sietina su kalbos autoriteto atgavimu. Valstybinės kalbos plėtrą užtikrina įstatymai (pvz., Valstybinės kalbos įstatymas, priimtas 1995 m.), ja rūpinasi įvairaus lygio institucijos², kurioms suteikta teisė taikyti sankcijas, baudas už kalbos normų nesilaikymą, priskirti universalų dominuojančios kalbos pripažinimą³. Taip pat svarų indėlį įneša kalbininkai, mokytojai, individai, yra rengiamos mokymo programos, leidžiamos knygos, žodynai ir kt. medžiaga.

Maždaug prieš dešimtmetį buvo daugiausia stengiamasi atsiriboti nuo rusų kalbos, o šiandien lietuvių kalba ginama nuo kitų užsienio, ypač anglų, kalbų įtakos (įstaigų pavadinimai ir reklama, užsieniečių darbdavių vartojama užsienio kalba ir kt.), kuri dažniausiai vertinama neigiamai⁴. Teoriniu atžvilgiu

² Valstybinė kalbos inspekcija (veikianti nuo 1990 m.), Valstybinė lietuvių kalbos komisija prie LR Seimo, Valstybinės kalbos tarnybos, savivaldybių kalbos tvarkytojai ir kt.

³ „Nuo 1992 m. Inspekcijai suteikta teisė nagrinėti administracinių teisės pažeidimų bylas ir skirti administracines nuobaudas už įvairius valstybinės kalbos vartojimo ir jos taisyklingumo pažeidimus“, prieiga internete: <<http://www.vki.lrs.lt>> [žiūrėta 2004 03 23].

⁴ Šios temos dažnai aptariamos spaudoje, pvz., „kokios nors įstaigos drabužininkė, neišlaikiusi valstybinės kalbos egzamino, gali būti nubausta pinigine bauda ir net netekti darbo, tačiau didžiulės šalies įmonės vadovui, nemokančiam nė žodžio lietuviškai, negresia jokie nemalonumai, nes jis nenusižengia jokiame įstatyme. Savų piliečių nevengiančių šokdinti, neblogą užmokestį gaunančių valstybinės kalbos sergėtojų pulkas į tai nekreipia jokio dėmesio. <...> Lietuvos įmonėse, kurias yra išsigiję užsieniečiai, tarpsta tradicija nepaisyti valstybinės kalbos – iš užsienio atvykę vadovai bendrauja su pavaldiniais sava, pastariesiems nesuprantama, kalba“ (Murauskaitė 2002).

kalbos pozicija, ginama per priešpriešą su užsienio ar mažumų kalbomis, lemia tam tikrą kalbų at(sis)kyrimą, izoliuotumą. Viešojoje erdvėje matomas pakitęs minėtų kalbų vartojimo balansas, tačiau jų įtaka kasdienėje aplinkoje, ypač žiniasklaidos vartojimas ir populiarumas, galėtų būti atskirų studijų objektu.

Valstybinės kalbos įvedimas ir pripažinimas – tai laipsniškas procesas, apimantis nacionalinės švietimo sistemos, vieningos darbo rinkos kūrimą, kuriose taikomi kvalifikaciniai reikalavimai ir standartai. Nagrinėdamas etninius santykius ir mažumų teises Rytų Europoje, sociologas Willis Kymlicka teigia, jog moderni valstybė turi „oficialiąją“ kalbą, ją remia, diegia ir ja apibrėžia kultūra, kurioje tiek ekonomika, tiek valstybės valdymas žymiai daugiau privalumų suteikia žmonėms, kurių ši kalba yra gimtoji, tuo tarpu kitų kalbų vartotojai atsiduria ne tokioje palankioje situacijoje (Kymlicka 2001: 22). Teiginius, jog ši situacija suteikia privilegijų mokantiems valstybinę kalbą ir nuvertina mokančius tik kitą kalbą arba dialektą (tarmę), įvairūs tyrėjai grindžia argumentais, jog kalbinė kompetencija yra kartu socialinė kompetencija, susijusi ne tik su gramatiškai taisyklingais sakiniais, bet ir su gebėjimu bei noru būti išklaustyti ar paklausti, pasitikėjimu savimi, mokėjimu tinkamai elgtis įvairiose bendravimo situacijose, apimančiu kalbančiojo ir klausančiojo socialinius ryšius, galios santykius. Kalbėtojai, neturintys socialiai priimtinos kompetencijos (pvz., nemokantys kalbos), atskiriami nuo pilietinio gyvenimo aspektų, reikalingų tokios kompetencijos, arba „pasmerkiami“ tylėti, nedalyvauti socialinėje veikloje, ypač viešojoje erdvėje.

Valstybinė kalba grindžiama tarpusavio supratimo, sunorminimo, bendravimo, ypač tarp skirtingų etninių grupių, efektyvumo kriterijais. Anot W. Kymlickos, efektyvumo argumentai⁵ tuo pačiu sukuria spaudimą mažumų etninėms grupėms asimiliuotis į daugumos grupę (Kymlicka 1999). Taip pat šis autorius teigia, jog, paplitus standartizuotam ir privalomam išsimokslinimui, keliant aukštus raštingumo reikalavimus darbe, išsiplėtus valstybės institucijų tinklui, bet kokia kalba (tarmė ar dialektas), kuri nėra oficialioji (viešai vartojama), tampa marginalizuota ir dažniausiai vartojama mažame elito ratelyje arba izoliuotose periferijose, tampa tam tikra ritualo forma (Kymlicka 2001: 17–18). Pasak P. Bourdieu, valstybinė kalba – pusiau dirbtinė kalba, reikalinga nuolatinių taisyčių, koregavimų, kuriuos atlieka įvairios institucijos bei individai (Bourdieu 1991: 60).

Lietuvių kalbos mokėjimas tapo aktualus daliai etninių mažumų narių iš karto po nepriklausomybės atkūrimo. Tai patvirtina ir duomenys apie valstybinės kalbos egzaminų laikymą pagal valstybinės kalbos mokėjimo kvalifikacines

⁵ „Vis daugiau užsieniečių, plečiančių verslą Lietuvoje, mokosi lietuvių kalbos. Išvada: geriau yra mokėti šalies kalbą, kurioje gyveni, nes tada lengviau kontroliuoti verslą“ (Puplėsis 2003: 7).

kategorijas ir LR pilietybei gauti. Didžiausias antplūdis laikančiųjų buvo pirmaisiais nepriklausomybės metais. 1993–1997 m. kasmet valstybinės kalbos egzaminus išlaikydavo per 10 tūkst. gyventojų, ilgainiui šie skaičiai mažėjo ir jau, pvz., 2001 m. šiuos egzaminus išlaikė 2400 gyventojų. Egzaminą LR pilietybei gauti 1993–1994 m. išlaikė daugiau nei 5 tūkst. asmenų, 1995 m. – 720. 1998–2001 m. laikančiųjų egzaminą pilietybei gauti pradėjo šiek tiek daugėti, tačiau nė vienis metais nebuvo 500 asmenų⁶.

2001 metų gyventojų surašymo duomenimis, 82 proc. Lietuvos gyventojų nurodė lietuvių kalbą kaip gimtąją. Daugiau nei 7 proc. lenkų ir 6 proc. rusų, maždaug 4 proc. baltarusių ir 6 proc. ukrainiečių kaip gimtąją kalbą nurodė lietuvių kalbą. Taip pat gyventojų surašymo duomenys teigia, kad lietuvių kalbą moka didžioji dauguma (62 proc., arba 356 tūkst.) visų ne lietuvių tautybės gyventojų. Daugiausia mokančių lietuvių kalbą rusų – 66 proc.; lenkų ši dalis sudaro 62 proc., baltarusių – 54 proc., ukrainiečių – 58 proc. Ketvirtadalis visų Lietuvos gyventojų (26 proc.) moka tik savo gimtąją kalbą. Lyginant šį rodiklį skirtingose etninėse grupėse, matyti, kad ši dalis gyventojų didžiausia tarp lietuvių – tik gimtąją kalbą moka 28 proc. lietuvių tautybės gyventojų, 19 proc. rusų ir tik 8 proc. lenkų tautybės gyventojų (*Gyventojai pagal...* 2002: 12–13). Lietuvių kalbos nemoka kiek daugiau nei ketvirtadalis rusų (28 proc.), beveik trečdalis lenkų (31 proc.). Tai susiję su socialiniais-demografiniais veiksniais: vyresniu amžiumi, gyvenimu tankiai etninių grupių narių apgyvendintose vietovėse (Vilniaus apskrities rajonai, Visaginas). Jaunesnio amžiaus miesto gyventojai su šia problema nesusiduria.

Kasdieniai kalbos aspektai ir viešojo sfera

Kalbos vartojimas niekada nėra vienodas, yra daug galimybių vartoti ir ne tokia taisyklingą kalbą, randasi įvairūs stiliai (pvz., „populiarioji“, gatvės, jaunimo kalba). Palankiausia tam yra privačioji sfera – šeima, draugai, artimieji. Kasdienio bendravimo situacijose patiriama mažiausiai įtampos dėl kalbos, nes privati sfera mažiau priklauso nuo įvairių normų, kontrolės mechanizmų. Akivaizdu, kad skirtingoms socialinėms, taip pat etninėms, grupėms būdingi skirtingi akcentai, intonacijos, kalbėjimo būdai. Etninių grupių kalbiniai įgūdžiai rodo, kad jų kalbos mokėjimas priklauso nuo to, kiek mažumų grupės susiduria su valstybine kalba kasdieniame gyvenime. Paminėtina, jog lyginant etninių grupių narių, nemokančių lietuvių kalbos, dalis, matyti, kad vienas

⁶ Socialinių tyrimų instituto Etninių studijų skyriaus prašymu duomenis pateikė Pedagogų profesinės raidos centro Valstybinės kalbos skyrius (2002 m.).

didžiausių rodiklių (38 proc.) yra labiausiai socialiai atskirtos romų (čigonų) bendruomenės nariai (*Gyventojai pagal...* 2002: 12–13). Priešingai kitoms etninėms grupėms, ši mažuma išsiskiria aukštu jaunų žmonių lietuvių kalbos nemokėjimo lygiu – lietuviškai nemoka kas trečias 20–39 m. romas.

Skirtingų tautybių žmonių ryšiai etniškai struktūruoti, namuose kalbama skirtingomis kalbomis ir jų deriniais. Daugiausia kalba koreguojama, taisoma namie ir mokykloje (Bourdieu 1991). Etniškai mišrioje šeimoje, ypač bendraujant su vaikais, dažniau tarpusavyje stengiamasi kalbėti daugumos kalba ir šitaip užtikrinti aukštesnę socialinę vertę (mokykloje, darbo rinkoje). Vaikai lanko mokyklas, kuriose dėstoma daugumos kalba numatant, kad geresnė kalbinė kompetencija leis laisviau dalyvauti įvairiose visuomenės sferose. Paminėtina, jog mokyklose lietuvių mokomąja kalba nuolat daugėja moksleivių, kurių gimtoji kalba nėra lietuvių.

Privačiose sąveikose bei neformaliose situacijose tarp lygiaverčių pokalbio dalyvių netaikomi kalbos vertės ar skirties (lyginimo) kriterijai. Čia ne tokios svarbios viešai dominuojančios normos, tačiau tik patekus į viešą ar formalią situaciją iš karto atsisakoma anksčiau vartotos kalbos ir prisimenama „teisingoji“, t. y. oficialioji, viešai vartojama ir pripažįstama. Kasdienė kalba⁷ tarsi sunaikinama vos patekus į formalią, viešąją sritį, nes šios kalbos nėra lygiavertės. Privačiosios ir viešosios erdvės susikirtimas, santykis koreguoja kalbos pasirinkimą pastarosios naudai. Kaip pavyzdys pateikiama ištrauka iš interviu⁸, atlikto su moterimi, kilusia iš mišrios šeimos (tėvas – rusakalbis, motina – lietuvė):

„... mes su tėčiu tarpusavyje visada kalbame rusų kalba, nes jis paprasčiausiai geriau ją moka, bet parduotuvėje jis su manimi visada kalba lietuviškai, aš net nepajaučiu, kaip tai įvyksta, tiesiog automatiškai persijungia. <...> arba dar, einant namo jei kalbame rusiškai ir vos įėjus į laiptinę išgirsta ką nors ateinant, rakinant duris, iš karto irgi pradeda kalbėti lietuviškai“ [31 m. moteris, Vilnius; 2003 09 30].

Kasdien bendraudami esame jautrūs įvairiems akcentams, intonacijoms, žodynui, atspindintiems skirtingas pozicijas socialinėje hierarchijoje (Thompson 1991: 1). Kitais tariant, žodžiai turi nevienodą svorį: priklausomai nuo to, kas ir ką sako, žodžiai, kalba gali būti prievartos ar įtampos instrumentai, (į)bauginimo, piktnaudžiavimo ar pažeminimo įrankiai, taip pat mandagumo ar globėjiskumo ženklai.

⁷ Čia gali būti paminėta ir vadinamoji „gatvės“, „jaunimo“ ir kt. kalbos.

⁸ Interviu atliktas pilotinio tyrimo kontekste, rengiant kiekybinio tyrimo apie etninių grupių socialinės integracijos dimensijas klausimyną. Pateikiama ištrauka susijusi su komunikacine socialinės integracijos dimensija, apimančia skirtingų kalbų vartojimą skirtingo lygmens socialiniuose santykiuose ir dariniuose. Tyrimo duomenys saugomi STI Etninių tyrimų centre.

Vienas iš jautrumo požymių yra Lietuvos žiniasklaidoje pastebimos kintančios tendencijos kitaip kalbančiųjų atžvilgiu. Žiniasklaida, kaip viena iš bendravimo priemonių, gali sėkmingai skleisti, palaikyti ir įtvirtinti nugludintus bei kasdienės sąmonės sukonstruotus įvaizdžius ir nuomones. Populiariose humoro laidose ne lietuvių tautybės personažas, kalbantis „laužytai“ ar su akcentu, arba lietuvis, kalbantis regiono tarme, yra vos ne būtini, jų kuriami įvaizdžiai yra atpažįstami ir įtaigūs. Priežasčių šiam reiškiniui gali būti įvairių, tačiau šaipymasis iš akcento, daromų klaidų yra populiarus televizijoje, radijuje. Šaipomasi iš nelietuvių tautybės politikų, jų akcento, posakių, galų gale iš pavardžių, amžiaus ar išvaizdos. Tartis, akcentas yra bene ryškiausias kuriamų personažų bruožas. Ir nors etniniai juokai nėra unikalus dalykas, mūsų kontekste yra ypatingas hipertrofuotas kalbinis aspektas (Kasatkina 2003: 51), papildomas aprangos, išvaizdos detalėmis, sugestyviai pabrėžiančiomis, patvirtinančiomis etninę kilmę.

Kitas pavyzdys – kasdienybės atspindžiai interneto portalų komentaruose, kuriuose „internautai“ dažniausiai anonimiškai dėsto savo mintis ir sampratas. Gana intensyvi etninio nepakantumo raiška įvairių straipsnių apie etnines grupes komentaruose (Diliūnaitė 2005) papildoma atitinkamu kalbos turiniu, kuriame atpažįstame akcento, klaidų ypatybes. Pavyzdžiui, reaguojant į straipsnį ar žinutę apie vieno ar kito viešo asmens veiksmus, aptariama ne tik jo etninė kilmė, bet ir būdinga kalbėjimo maniera, stilius, gramatinės formos⁹:

„As irgi nemoku talkavati narmaliai niai lituviskai, niai rusiskai...“; „moku visu 3 lituviu linksnius – suščestvitelnoje, prilagaltelnoje ir dalyvisas“; „Toks vaizda, kad uspaskix geriau moka lietuvių kalbą, negu rusų – pakanka pasiklaustyt, kaip jis „lituviškai“ laužo liežuvį“; „Geras vaizdzialis...“; „ish kur svarshchikas gali moket normalios kalbos rusu, tuo labiau diplomatines, greičiausiai savo ukio ministerijoj po poniatijem kalba.:):)“; „Mana tsautcybie yra ruusas, biat as ijau astaniuolika miatu gyvianu Lituvojie ir man yra sunku jiau kalbietsi ruusiskay. Poniel, nidatiopa?“. Ir kt.

Remiantis P. Bergerio svarstymais galima teigti, jog tam tikras specifinis kalbėjimas (šiuo atveju, akcentas) tipizuojamas ir suskirstomas į kategorijas (pvz., lenkas, rusas, kaimietis), kurios toki kalbėjimą paverčia anonimišku, nes tipizuotą kalbėjimą iš principo gali pakartoti kiekvienas, patenkantis į tam tikrą kategoriją (Berger 1999: 56). Šios kategorijos padeda lengviau atpažinti, todėl galime kalbėti apie socialinį tokių juokų poveikį – visuomenėje stiprėja ne lietuvių tautybės asmenų atpažinimas ir išskyrimas – kaip automatiška, nesąmo-

⁹ Cituojami komentarai iš DELFILT portalo straipsniui „V. Uspaskichas į Rusiją vežasi rusų kalbos vertėją“. 2005. BNS, kovo 16 d. Citatų kalba netaisyta. Prieiga internete: <<http://www.delfi.lt/archive/>> [žiūrėta 2005 03 16].

ninga reakcija į akcentą su visomis kitomis su tuo susijusiomis savybėmis. Naudojant sarkazmą, ironiją, manipuliuojama emocinėmis, moralinėmis ir estetinėmis vertybėmis. Savo ruožtu tyčiojimas iš kalbėjimo klaidų, akcento ar tarties ne tik pabrėžia skirtumus (išskiria), bet ir sukuria nuorodą į kalbėtojo socialinę vertę, matuojamą pagal „nukrypimą“ nuo dominuojančios normos ir todėl neišvengiamai žemesnę nei pastaroji.

Sociologai N. Kasatkina ir T. Leončikas savo studijoje teigia, kad akcentas, funkcionuojantis kaip nelietuvių atpažinimo priemonė, nėra objektyvus etniškumo (tapatybės ar tautybės) kriterijus. Su akcentu kalba Amerikos lietuviai, tremtiniai ir jų šeimų nariai, Baltarusijos lietuviai. Kita vertus, senųjų partinių lyderių kalba kupina rusicizmų, tipiškų kalbos kultūros klaidų, tačiau jie nėra patyčios objektai, nes žinoma, kad jie lietuviai (Kasatkina 2003: 52). Šiame kontekste galima trumpai užsiminti apie kultūrinės normalizacijos režimus, kurie generuoja žeidžiančius įvardijimus ar pavadinimus įvairiems „kitiems“, kuriuos sunkiau ar kurių neįmanoma sunorminti¹⁰.

Ugdant viešai vartojamą kalbą, esminis vaidmuo tenka švietimo sistemai. Mokykla reprodukuoja ne tik pačią kalbą kaip lingvistinę sistemą, bet ir kaip tam tikrą matymo ir pajautos perspektyvą, kuria bendrą tautos istorinę sąmonę. Švietimo tema reikalautų atskiro aptarimo, tačiau šiame kontekste norėčiau pateikti keletą pastabų apie Lietuvos švietimo sistemą ir vadinamąsias tautinių mažumų mokyklas. Kasdien kalbėdamiesi mes dažnai objektyvuojame dėstomąją kalbą, ir ji tampa toje mokykloje besimokančių moksleivių tapatybės apibrėžtimi, t. y. sakome „rusų“, „lietuvių“, „žydų“ ar kt. mokyklos. Viešame diskurse švietimo įstaigos irgi sutapatinamos su dėstomąja kalba¹¹. Tokiu būdu kalba paverčiama objektyviu etniškumo kriterijumi, nors akivaizdu, kad „lietuviškose“ mokyklose mokosi ne tik lietuvių tautybės vaikai ir pan., juolab kad daugėja nelietuvių, besimokančiųjų lietuvių kalba dėstomose mokyklose. Vertinant mokyklų konkurenciją galima teigti, jog esamoje situacijoje mokyklos yra nelygiavertėje pozicijoje, nes daugumos kalba dėstančios mokyklos daugeliu atvejų yra palankesnėje situacijoje, negu kitos mokyklos¹². Kita vertus, mokyklos stiprios tiek, kiek jose yra mokinių, tačiau tos, kuriose dėstoma daugumos kalba, turi galią monopolizuoti savąją rinką ir perteikiamą kompetenciją.

¹⁰ Plačiau apie tai žr.: Tereškinas 2002.

¹¹ Pavyzdžiui, Vilniaus m. švietimo skyriaus darbuotojų pareigybių aprašymai interneto svetainėje: „kuruoja lietuvių kalbą nelietuvių mokyklose, lenkų kalbą, suaugusiųjų mokymą“; „kuruoja lietuvių kalbą lietuviškose mokyklose“ ir pan. Prieiga internete: <<http://www.vilnius.lt/new/vadovybe.php?open=149&inst=04&skyrus=0403>> [žiūrėta 2003 11 08].

¹² Pvz., mokyimo priemonės ir jų pasirinkimas, pedagogų kvalifikacija, įtampą keliantys gimtosios kalbos egzaminai ir kt.

Lyginant mokyklų skaičiaus kitimą pagal dėstomąsias kalbas, matyti, kad ryškiausios tendencijos yra šios: mažėja mokyklų rusų dėstomąja kalba ir daugėja lenkų dėstomąja kalba (pavyzdžiui, rusų dėstomąja kalba 1995–1996 m. m. veikė 89, o 2003–2004 m. m. – 59 mokyklos; tais pačiais metais lenkų dėstomąja kalba atitinkamai 55 ir 83). Moksleivių, besimokančių rusų kalba, mažėja, o lenkų kalba išlieka maždaug tiek pat (1993–1994 m. m. rusų kalba mokėsi 12 proc., 2003–2004 m. m. – 6 proc.), lenkų kalba atitinkamai 3 ir 4 proc.) (*Švietimas...* 2002, 2004). Tokį santykį lemia ne tik demografinės priežastys, susijusios su moksleivių skaičiaus mažėjimu, bet ir atitinkamas tėvų pasirinkimas, etninės daugumos ir mažumos santykiai. Dauguma mokyklų lenkų dėstomąja kalba veikia rajonuose, kuriuose lenkų tautybės gyventojai sudaro daugumą, todėl tai sukuria stiprias prielaidas švietimo įstaigų plėtrai.

Komunikacija tarp etninių grupių atspindi susiklosčiusią situaciją vartojamos kalbos atžvilgiu, nesvarbu kuri kalba vartojama. Simbolinei hierarchijai, jos principams kalbinėse sąveikose aptarti galima pasitelkti kitą pavyzdį. Kaip jau buvo minėta, kalba (taip pat kalbėjimas, posakiai) yra socialinis produktas, turintis tam tikrą vertę socialinėje rinkoje. Akcento, gramatikos ir žodyno skirtumai ne tik rodo socialines kalbėtojo pozicijas, bet ir atspindi kalbinio (ir socialinio) kapitalo savybes. Pasak J. B. Thompson, vertingiausi ir didžiausią pelną užtikrina netolygiai pasiskirstę kalbiniai skirtumai (Thompson 1991: 19). Šie skirtumai gali būti sėkmingai naudojami siekiant tam tikros naudos, dažnai matomi per viešųjų veikėjų (pvz., valstybės pareigūnų) susitikimus su vietos gyventojais, ypač tose vietovėse, kur koncentruotai gyvena etninių mažumų grupės. Pasveikinimams ir įvadinėms kalboms dažnai pasirenkama gyventojų daugumos kalba, vėliau vartojama valstybinė kalba¹³. Tokiu būdu tarsi simboliškai paneigiamas objektyvus galios santykis tarp dviejų kalbų, kurios toje vietovėje realiai vartojamos. Kalbančiojo užimama pozicija, jos aukšta socialinė vertė leidžia simboliškai paneigti egzistuojančią hierarchiją jos neardant ir išnaudoti ją savo labui, gauti simbolinį pelną. Be abejo, tokie pasveikinimai sukelia publikos simpatijas, kartu jų sąmonėje įtvirtina atitinkamą kalbų santykį ir išsaugo skirtį. Taip pat tokiu atveju matoma skirtinga kalbinio kapitalo vertė. Savo ruožtu kalbantieji intuityviai jaučia, kaip reikia keisti, priderinti kalbėjimą prie auditorijos ir esamo konteksto.

¹³ Tokio pobūdžio scenarijus naudoja įvairūs kalbėtojai, ir tai gali būti ne tik etninės mažumos kalba, bet ir tam tikro regiono tarmė. Tikėtina, kad, valstybės pareigūnui nuvykus, pavyzdžiui, į Žemaitiją, vietos gyventojai bus pasveikinti žemaitiškai, tačiau susitikimo metu bus bendraujama bendrine lietuvių kalba. Kitas pavyzdys – tai politikų kreipimasis į jaunimo auditoriją, kur irgi šmaikščiai pavartojama keletas žodžių ar posakių, būdingų jaunimo kalbėsenai.

Kalba kaip socialinės galios raiška

Socialiniai tyrimai užsienyje rodo, kad kalbiniai įgūdžiai, savybės turi stiprią įtaką socialinei, akademiniai sėkmei, darbo/užimtumo galimybėms. Simbolinė prasme kalba yra priemonė konkuruoti švietimo, socialinėje, ekonominėje ir politinėje sferose. Mažumos grupė, kalbanti su akcentu, jos kalbinis, o ir socialinis kapitalas menčiau vertinamas mokykloje, darbe ir kituose socialiniuose santykiuose (Bourdieu, Kymlicka). Kartu kalbinė kompetencija siejama su pozicija socialiniame pasaulyje: pasitikėjimu savimi ir kitais, kuklumu, įtampa ar laisvumu, polinkiu bendrauti ir kitais socialinės vertės aspektais. Vyraujanti kalbinė praktika, nukrypimai nuo jos verčia kalbą taisyti – renkamsi ne tik kuria kalba kalbėti, bet iš viso ar kalbėti, ar nekalbėti, taikomos savotiškai manipuliuojama kalba¹⁴ (pvz., „kaip tai teisingai pasakyti“, „atsiprašau už posakį“). Be abejo, pokalbio dalyvių reakcija į tai, kalbėjimo forma priklauso nuo objektyvių ir subjektyvių priežasčių. Galime kalbėti apie situacijos formalumą, socialinės hierarchijos tarp kalbančiųjų ar grupių lygmenį ir kt. aplinkos veiksnius. Kita vertus, paminėtinas kalbančiųjų jautrumas, atvirumas, gebėjimas konstruktyviai prisitaikyti prie konkrečios situacijos. Juo aukštesnė socialinė pozicija, didesnis simbolinis kapitalas, tuo lengviau kalbėti „iškraipyta“ kalba ir išlaikyti auditorijos dėmesį, tačiau juo žemesnė kalbinė kompetencija, tuo sunkiau pasiekti minėtą poziciją. O ir pasiekus aukštesnę poziciją, asmens kalbinė kompetencija dažnai tampa viešų diskusijų objektu.

Verta aptarti dar vieną aspektą, susijusį su kalbų vartojimu. Pasak P. Bourdieu, kalbiniai konfliktai yra pakankamai realūs ir iš esmės susiję su noru turėti lygiavertį statusą, kuris savo ruožtu daro ekonominę ir politinę poveikį, sukuria prestižinę ar bent nestigmatizuotą tapatybę (Bourdieu 1991: 71). Šiame kontekste minėtinas Lietuvos lenkų pavardžių rašymo lenkiškais rašmenimis klausimas, iškilęs ir kaip tarpvalstybinių derybų objektas, dėl kurio nėra pasiekta galutinių susitarimų. 2002 m. STI atlikto tyrimo duomenimis¹⁵, lenkai to norėtų, ir šis klausimas santykinai aktualesnis žmonėms, turintiems aukštąjį išsilavinimą, todėl galima teigti, jog tai susiję su tautinės tapatybės išsaugojimo, statuso ir socialinio svorio siekiu.

¹⁴ P. Bourdieu vartoja „savicenzūros“ sąvoką, kurios formos yra tarsi nuolaidos, daromos socialiniam pasauliui, sutinkant tapti priimtiniu (Bourdieu 1991: 77).

¹⁵ Socialinių tyrimų institutas. 2002. *Lietuvos lenkų požiūris į pavardžių rašymą lenkiškais rašmenimis*. Tyrimo ataskaita. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas.

Išvados

Nagrinėjant kalbos, kaip vieno iš etniškumo kriterijų, socialinius aspektus, akivaizdu, jog socialinė etniškumo reikšmė neišnyksta, nesvarbu, ar ji akivaizdi, mažiau pastebima, ar numanoma. Tiek kasdienėse privačiose sąveikose, tiek viešojoje erdvėje kreipiame dėmesį į asmens kalbėjimą, akcentą, pavardę ir dažnai numanome tautybę, taigi etniškumas daro įtaką socialiniams etninių grupių santykiams, nors etniškumo kriterijai kasdieniame gyvenime yra gana banalūs.

Apibendrinant galima konstatuoti tam tikras dominuojančias socialines praktikas, kurios cenzūruoja socialinę tikrovę, kur kriterijais tampa lytis, amžius, socialinė pozicija, socialinė ar etninė kilmė, vartojamoji kalba. Kalbos atveju atskirti tampa tie, kurie šneka prasčiausiai dominuojančių praktikų atžvilgiu (brutaliausiai, bjauriausiai, su klaidomis, akcentu ar pan.), o galvojant apie „gryniausius“, „autentiškiausius“ tautos atstovus, kalbos sergėtojus, iš galimo pasirinkimo meniu išbraukiami nelietuviai, mišrios kilmės ar imigrantų grupių atstovai. Aptarti socialiniai kalbos (akcento ar dialekto) aspektai, jų vertė tampa ne tik objektyviu etninės tapatybės kriterijumi, bet ir suvokimo, atpažinimo, įvertinimo, kartais ir simbolinės manipuliacijos dalyku.

Valstybė negali likti neutrali kalbos atžvilgiu, dažniausiai valstybine kalba institucionalizuojama daugumos kalba. Lietuvoje vyraujanti oficialioji daugiatautė retorika, pripažįstanti etninės gyventojų kompozicijos įvairovę, suteikianti etninėms grupėms teises ir lygias galimybes, savo turiniu yra greičiau homogeniška (monoetniška), propaguojanti daugumos vertybes, pasitelkiant formalias ir neformalias institucijas, kalbą, simbolius ir kt. Kalba kaip socialinės sąveikos instrumentas suponuoja simbolinius galios santykius bei diskursą, kuriais grindžiamas vienos kalbos dominavimas, vertė skirtingų etninių grupių socialiniuose santykiuose. Pastebimi tam tikri gynybiniai aspektai etninės daugumos kalbos atžvilgiu, pasireiškiantys palankesne situacija švietimo sistemoje ir viešojoje erdvėje, sugestyviais komentarais, pašaipomis iš nelietuvių tautybės politikų, jų akcento ar pan., išryškina (išskiria) etninių grupių ribas, skatina tam tikrą izoliaciją ir uždaramą, diferencijuoja jų socialinius santykius.

Literatūra

- Beresnevičiūtė Vida, Nausėdienė Inga. 1999. Trys Lietuvos dienraščiai apie tautines mažumas Lietuvoje, *Sociologija: mintis ir veiksmai* 1(3): 67–78.
- Berger Peter L., Luckmann Thomas. 1999. *Socialinis tikrovės konstravimas*. Vilnius: Pradai.
- Berking Helmuth. 2003. "Ethnicity Is Everywhere": On Globalization and the Transformation of Cultural Identity, *Current Sociology* 51 (3/4): 248–264.
- Bourdieu Pierre 1991. *Language and Symbolic Power*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Diliūnaitė Lina. 2005. Komentarai internete: etninio nepakantumo apraiškos. DELFI.LT. Kovo 17 d. Straipsnis parengtas vykdant STI Etninių tyrimų centro projektą „Etninio nepakantumo ir ksenofobijos prevencija. Pilietinis atsakas žiniasklaidoje“, kuri remia JAV ambasados Lietuvoje Demokratijos komisija. *Prieiga internete*: <<http://www.delfi.lt/archive>> [žiūrėta 2005 03 17].
- Gyventojai pagal išsilavinimą, gimtąją kalbą ir kalbų mokėjimą*. 2002. Vilnius: Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės.
- Kasatkina Natalija, Leončikas Tadas. 2003. *Lietuvos etninių grupių adaptacija: kontekstas ir eiga*. Vilnius: Eugrimas.
- Kymlicka Will, Straehle Christine. 1999. Cosmopolitanism, Nation-States, and Minority Nationalism, *European Journal of Philosophy* 7 (1): 65–88.
- Kymlicka Will. 2001. Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe, Kymlicka W., Opalski M. *Can Liberal Pluralism Be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe*: 13–103. Oxford University Press.
- Murauskaitė Aida. 2002. Lietuvos valstybinė kalba beginklė prieš užsieniečius, *Respublika* 2002 05 25: 18.
- Puplėsis Audrius. 2003. Slaptas ginklas – kalba, *Verslo žinios*. Priedas *Karjera ir vadyba* 2003 12 11: 7.
- Socialinių tyrimų institutas. 2002. *Lietuvos lenkų požiūris į pavardžių rašymą lenkiškais rašmenimis*. Tyrimo ataskaita. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas.
- Švietimas* 2001. 2002. Vilnius: Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės.
- Švietimas* 2003. 2004. Vilnius: Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės.
- Tereškinas Artūras. 2002. Keistų erdvių beiškant: tarp kūnų, fantazijų ir galios įvaizdžių, Tereškinas A. (sud.). *Viešieji gyvenimai, intymios erdvės: kūnas, viešumas, fantazija šiuolaikinėje Lietuvoje*: 9–22. Vilnius: Baltos lankos.
- Thompson John B. 1991. Introduction, Bourdieu Pierre. *Language and Symbolic Power*: 1–31. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Ethnic Groups and Social Aspects of Language

Vida Beresnevičiūtė

Summary

This article deals with aspects of social domination of language in respect to social relations of ethnic groups. The discussion is based mostly on theoretical considerations of P. Bourdieu, W. Kymlicka and secondary empirical data that reflect tendencies of Lithuanian society. In most cases a state has one official language. Social researchers maintain that within the framework of social interactions, residents who know the official language find themselves in a more favourable situation, whereas those who do not know the language or whose mother tongue is different are disadvantaged. Language, as one of the key characteristics of ethnic groups is a reminder of visible and invisible borders that exist and that are drawn in everyday issues, such as deciding on a child's school, looking for a job or choosing a place of residence.

The majority of Lithuania's population is uniform in appearance and culture, therefore language could be treated as one of the differentiating categories of ethnic groups. Language is an integral part of social life, its usage becomes a means of social recognition, evaluation, classification and stereotyping. Also, language could be interpreted as an expression of a position taken in the social sphere or a means of competition in different social spheres. In everyday interactions, we are sensitive to various accents, intonations and vocabularies used and pay attention to different languages, accents or surnames and thereby presume the ethnic origin of the speaker. As an example, a character of a non-Lithuanian on popular TV humour shows could be provided. The anonymous comments on the Internet, reflect dominant patterns of everyday life consciousness, which include manifestations of ethnic intolerance and reactions to ethnicity, speaking manner or even grammar forms of authors of articles, public persons, etc. In these cases, the language not only is an objective criterion of ethnicity, but also a means of recognition, evaluation and sometimes a matter for symbolic manipulation. Also, it could be related to a certain defensive position in respect of dominant language as if it is threatened by negative influences of minority or foreign languages. To a certain extent, this leads towards ethnic distinctions in public space and everyday life.

When analysing the social aspects of language, as one of the criteria of ethnicity, one conceives the latter's social weight and influence on social relations. Language, as an instrument of social interaction, supposes symbolic power relations that serve for the interests of one group far more than the other.